

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE KİMSESİZ VE KORUN- MAYA MUHTAÇ ÇOCUKLARIN EĞİTİMİ VE TOPLUMA KAZANDIRILMASI: KASTAMONU ÖRNEĞİ*

Safiye KESGİN*

Öz

Osmanlı'nın son döneminde yaşanan savaşlar ve göç sebebiyle sokağa terk edilen, dilenmeye mecbur bırakılan ve suça karışmış çocuk sayısında artış yaşanmıştır. Yetim, kimsesiz ve korunmaya muhtaç çocuklar için hem bireysel, hem de vakıflar aracılığıyla yapılan yardımlar yetersiz kalmıştır. Bu çocukların himaye edilmeleri ve iyi birer insan olarak yetiştirilmeleri için İstanbul'un yanı sıra Anadolu'nun farklı vilayetlerinde *Islahhaneler*, *Daru'l-Hayri Âli*, *Daru'l-Eytamlar*, *Darulaceze*, *Himaye-i Etfal* gibi çeşitli kurumlar İstanbul ve Anadolu'nun farklı vilayetlerinde kurulmuş ve faaliyetlerde bulunulmuştur. Kastamonu da bu illerin önemlileri arasındadır. Osmanlı'da her daim bir ilim ve irfan merkezi olan Kastamonu, aynı zamanda kimsesiz öksüz ve yetim çocukların himayesi, eğitimi, ekonomiye katkı sağlamaları konularında öncülük etmiş bir merkez olmuştur. Bu çalışmada genel olarak sözü edilen kurumların kuruluş amaçları, işleyişleri ve topluma sağladıkları katkılar ele alınarak Kastamonu'da bu alanda yürütülen faaliyetler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Korunmaya Muhtaç Çocuklar, Yetimlerin Himayesi ve Eğitimi, Osmanlı Devleti, Darüleytam, Islahhane.

* Bu çalışma 6-8 Mayıs 2016 tarihleri arasında Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından Kastamonu'da düzenlenen III. Şeyh Şaban-ı Veli Uluslararası Sempozyumu'nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Çocuk Koruma ve Bakım Hizmetleri, skesgin@ybu.edu.tr.

Abstract

Education of Orphans and Vulnerable Children and Their Adaptations to Society in the Late Ottoman

In the late Ottoman period, the number of orphans, forlorns and vulnerable children seriously increased owing to the wars and immigration to Anatolia from losted other territories. Because of these problems, the rates of children abandoned, begged or involved in crime increased, too. In this case, it was insufficient practised assistances ongoing for many years. These assistances were made by some individual or institutional organizations like foundations. In this reason, the various institutions such as *Islahhaneler (Juvenil Reformatories)*, *Daru'l-Hayri Âli (Exalted Auspicious Home)*, *Daru'l-Eytamlar (Orphans' Home)*, *Darulaceze (Almshouse)*, *Himaye-i Etfal Cemiyeti (Caring for the Children Community)* were established and conducted activities to care and educate these children as a good person. These institutions operated not only in Istanbul but also in various provinces of Anatolia. Kastamonu was among the most important of these provinces. Kastamonu which was always a center of knowledge and wisdom in Ottoman had been a center that guides care and educate vulnerable and orphans children too.

In this study, activities related to caring and educating of orphans and vulnerable children in Kastamonu were evaluated in terms of the goals of mentioned institutions, their functions, and their contributions to the society. The prominent features of the institutions mentioned in the case of Kastamonu are these.

1. Despite the current war conditions and economic difficulties, the Ottoman mobilized all facilities for these children through these institutions.
2. In these institutions children's rights were respected.
3. These institutions emphasized vocational education for children's adaptation to social life and preparation.
4. The inspections were continued related to the benefits for orphans, the implementation of institutions' internal rules, and the current situation of remaining children.

Keywords: Vulnerable Children, Caring for Orphans, Education of Orphan, Ottoman State, Darüleytam, Islahhane.

GİRİŞ

Günümüzde yaşadığımız coğrafyada yakinen tecrübe ettiğimiz savaş ve göç olgusunun bir sonucu olarak ülkemize sığınan mülteciler ile zaten var

olan kimsesiz kalmış, öksüz veya yetimlerin ve dul kalmış kadınların sayısı artmıştır. Her gün sokaklarda giderek daha fazla gördüğümüz, hayatta kalmaya çalışan, dilenen ve belki de çeşitli suçlara karışan çocukların topluma kazandırılması için verilen uğraşların yanında başka tür çarelere de ihtiyaç vardır. Tarihimiz boyunca savaş ve göç sonucu ortaya çıkan böylesi bir sorunun doğurduğu veya doğurabileceği olumsuzlukların giderilmesi için önemli bir çabanın gösterildiği söylenebilir.

Tarihimizde uzun bir süre korunmaya muhtaç veya yetim çocukların himaye edilmesi, maddi-manevi olarak desteklenmesi işi vakıflar eliyle yürütülmüştür. Çeşitli alanlarda sosyal hizmet yürüten vakıflar, aile bütünlüğünün korunmasını desteklemiş, maddi yardım ve burslarla fakir çocukların ailelerinin yanında kalmaları ve eğitimlerini sürdürmelerini sağlamıştır. Ailesini kaybeden çocukların ise, eğer mümkünse öncelikle yakınlarınca koruma altına alınması, aksi taktirde koruyucu veya evlat edinen aile yanında himaye edilmesi sağlanmıştır. Ancak Osmanlı'nın son döneminde yaşanan savaşlarda ve başka yerlerden Anadolu'ya göç esnasında çok sayıda çocuk ailesini kaybetmiş, kimsesiz kalmıştır. Kimsesiz ve korunmaya muhtaç çocukların himaye edilmesi için vakıfların yürüttüğü hizmetler yetersiz kalınca devlet eliyle başka tedbirler alınmış ve kurumlar ihdas edilmiştir. İstanbul'da ve başka yerlerde *Islahhaneler*, *Daru'l-Hayri Âlî*, *Daru'l-Eytamlar*, *Darulaceze*, *Himaye-i Etfal* gibi kurumlar ve dernekler açılmış ve hizmet vermiştir. Çocuklar için sadece bir barınak değil aynı zamanda bir eğitim yuvası olan bu kurumlarda temel ve dini bilgiler yanında mesleki bilgiler de öğretilmiştir. Ayrıca, müslim-gayrimüslim ayırt etmeksizin tüm korunmaya muhtaç çocukları bünyesine kabul eden bu kurumlar, her çocuğun kendi dini ile ilgili bilgiler öğrenmesine imkân vermiştir. Yaşanmış bu tecrübeden ders, ilham veya örnek almak imkânı vardır.

Bu çalışmada öncelikle Osmanlı'da -özellikle son döneminde- kimsesiz ve korunmaya muhtaç çocukların himayesi amacıyla yürütülen faaliyetler kapsamında sözü edilen kurumlar kısaca tanıtılmış, daha sonra bu kurumlar aracılığıyla yürütülen çocuk koruma ve bakımı, bu çocukların topluma kazandırılması çalışmaları özellikle Kastamonu örneğinde ortaya konulmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın Problemi

Bu araştırmanın problemi Osmanlı'nın son dönemlerinde korunmaya muhtaç veya kimsesiz çocukların himayesi ve eğitimi için yürütülen kurum-sallaşma süreci ve faaliyetlerini Kastamonu ili örneğinde ortaya koymaktır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma nitel bir çalışmadır. Doküman incelemesi yöntemi kullanılarak araştırmanın konusuyla ilgili bu alanda yapılmış çalışmalar ve Kastamonu ile ilgili Osmanlı arşivi belgeleri incelenmiştir.

Osmanlı'da Kimsesiz ve Korunmaya Muhtaç Çocukları Himayeye Yönelik Faaliyetler

Osmanlı'da yüzyıllarca yerel unsurlarla ve vakıflar aracılığıyla sürdürülen sosyal yardımlaşma faaliyetleri, devletin son dönemlerinde toplumdaki ihtiyacı karşılayamaz hale gelmiştir. Ekonomik olarak zayıflayan devlet, vakıflara olan desteğini büyük ölçüde çekmiş, dolayısıyla vakıflar eliyle yürütülen faaliyetler de zayıflamıştır. Bu faaliyetler arasında kimsesiz ve korunmaya muhtaç çocukların himayesi ve eğitimi de vardır. Yaşanan savaşlar Anadolu'daki var olan bu soruna yenilerini eklerken ayrıca savaşlar sebebiyle Anadolu'ya doğru yaşanan göç dalgası, kimsesiz, öksüz veya yetim, korunmaya muhtaç çocukların sayısını artırmıştır. Devlet bu soruna çeşitli kurumlar aracılığıyla başka tedbirler almak zorunda kalmıştır. Böylece Osmanlı'da kimsesiz ve korunmaya muhtaç çocukların himayesi ve eğitimi için hizmet eden vakıfların yanında, İslahaneler, Daruşşafaka, Darulaceze, Daru'l-Hayri Âli, Daru'l-Eytamlar, Himaye-i Etfal Cemiyeti gibi çeşitli adlarla birtakım kurumlar açılmıştır.

Vakıflar

Osmanlı Devleti'nde savaş, hastalık gibi sebeplerle yakınlarını kaybeden kimsesiz çocukların veya yaşlılık, sakatlık, fakirlik gibi sebeplerle yakınları tarafından himaye göremeyenlerin korunması ve eğitimi öncelikle eğer mümkünse aile çevresi içinde, eğer değilse yardım sandıkları ve vakıflar aracılığıyla sürdürülmüştür (Canan 1991; Ünal 2012). Bunda İslam dininin korunmaya muhtaç kimselere, özellikle yetimlere karşı iyi davranma, onları koruma ve onların ihtiyaçlarını karşılamayı bir ahlaki görev olarak emretmesinin etkisi

büyüktür (Nisa 4/36; Bakara 2/83; Buhari, Edep, 24; Müslim, Zühd, 42). Özellikle *Avarız* vakıfları (Yazıcı 2007), ani gelen musibet, bela, kaza, hastalık gibi durumlarda insanlara yardım etmeyi amaçlayan vakıflardır. Bu vakıflar aracılığıyla, fakir veya yetim çocukların ihtiyaçları karşılanır ve bununla da kalmayıp, çeşitli yollarla sevindirilmeleri hedeflenmiştir. Örneğin öksüz kızlara çeyiz verilmesi, çocuklara meyve ikram edilmesi, çocukların ilkbaharda açık havalarda gezdirilmesi, açık hava mektepleri açılması, gıda, elbise, eğitim öğretim ihtiyacının giderilmesi, yakacak ve mesire masraflarının sağlanması, bayramlarda çocukların sevindirilmesi, spor alanları ve teşkilatının oluşturulması amacıyla çeşitli vakıflar kurulmuştur (Akol 1950; Karatay 2007).

Ailenin önemsendiği Osmanlı toplumunda bu tür ihtiyaçlar öncelikle aile içerisinde giderilmiş, başka bir deyişle eğer çocuğun anne babası yoksa bu çocuk öncelikle amcaları veya diğer yakınları tarafından himaye edilmiştir. Eğer bu mümkün değilse, kimsesiz kalan çocuklar, sokağa terk edilmeyip, devlet eliyle koruyucu bir aileye emanet edilmiş ve bu aileye maaş bağlanmıştır (Ortaylı 2006). Bu çocuklar buldukları mahalde öncelikle varsa akrabaları, sonra yerel yardım kuruluşları ve meslek kuruluşları tarafından da desteklenmiş ve korunmuştur (Güvercin 2004). Vakıflar, ailenin korunması için de muhtaç aylığı desteği ve yurt hizmeti sağlamıştır. Fakir veya kimsesiz çocukların bir koruyucu aile sıcaklığı içinde barındırılmaları için maddi ve manevi destek yanında mili ve manevi değerlerle eğitim almaları sağlanmıştır (Öztürk 1993; 1991; Bay 2014).

Vakıflarca yetim ve kimsesiz çocukları barındırma hizmetlerinden ziyade maddi açıdan maaş bağlama gibi yöntemlerle kendi hayatlarını kazancakları çağa kadar kendilerine veya emanet edildikleri ailelere maddi açıdan destek sağlanmıştır (Bay 2013). Dolayısıyla vakıflar ebeveyn ve yakınlarını kaybeden veya fakirlik sebebiyle muhtaç durumdaki çocukları sosyal güvenlik kapsamına almış, bu çocuklar imaretler ile aşıktan korunmuş, sağlanan burslarla eğitim öğretimden mahrum kalmamıştır. Tüm mahallelerdeki sıbyan mekteplerinin mali yönden ihtiyaçları bu vakıflarca karşılanmış, medreseler bu vakıflarca kurulmuştur. (Işık 2009). Bu sıbyan mekteplerinin birçoğunda kimsesiz ve yoksul çocuklara her yıl elbise ve ayakkabı verilmesi için gerekli para vakfedilmiştir (Öztürk 1984; 1993).

Islahhaneler

Osmanlı'nın son dönemindeki içtimaî, iktisadî ve siyasî durumu, savaşlar ve göç olgusunun (Kırım-Kafkasya ve Balkanlardan gelen göç dalgası) getirdiği zorunluluklar, bu konuda Osmanlıyı başka tedbirler almaya icbar etmiştir. Osmanlı'da, savaşlar sonucunda yaşanan toprak kayıpları, Anadolu'ya göçü arttırmış, bu esnada pek çok çocuğun ailesini kaybetmesi nedeniyle kimsesiz kalan çocukların sayısında hızla bir yükselme meydana gelmiştir. Savaşlarda yetim kalan şehit çocuklarına sahip çıkılması ve genel olarak tüm kimsesiz kalan çocukların misyonerlik faaliyetlerinden korunması da acil bir ihtiyaç olmuştur. Bu çocukların korunması, temel ihtiyaçlarının giderilmesi, iyi eğitilerek topluma kazandırılması için geleneksel sosyal yardımlaşma sistemi yetersiz kalmış, başka tedbirler alınması zarureti doğmuştur (Ünal 2012).

Tanzimat ile birlikte açıkça yürütülen askeri, ekonomik ve eğitim alanlarındaki modernleşme eğilimi bu konuda da farklı tedbirlerin ve kurumların oluşturulmasını doğurmuştur. Örneğin Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde vakıfların yetersiz kalmasıyla birlikte korunmaya muhtaç çocukların korunmasına yönelik bazı yasal düzenlemeler yapılmıştır. 1851 yılında çıkarılan Eytam Nizamnamesi ve buna bağlı olarak kurulan Eytam Nezareti aracılığıyla yetim mallarının korunması esas alınmıştır (Yazıcı 2007). Ayrıca bu çocukları koruma amacıyla vilayet, liva ve kaza merkezlerinde şer'î mahkemelere bağlı Eytam Meclisleri ve Eytam keseleri kurulmuştur. Bu kuruluşlar babası ölen çocuğun mallarının işletilmesi, aylık geçimini sağlayacak paranın vasîsine veya velisine verilmesi ve bu yolla çocuğun her türlü mağduriyetinin önlenmesinden sorumlu tutulmuştur (Çanlı 2002; Salim 2011; Özcan 2006).

Islahhaneler, çocuk koruma ve eğitimi amacıyla kurulan kuruluşlardan biridir. Bu kurumlar, yetim, öksüz, fakir ve korunmaya muhtaç çocuklara temel eğitim vermek ve meslek kazandırmak, onları, vatanlarına ve milletlerine yararlı birer fert olarak yetiştirmek amacıyla açılmıştır. Aynı zamanda bu yolla çocukların sokaklarda kötü huylar edinmesi ve suça karışarak hapishanelere düşmelerinin de önüne geçilmesi hedeflenmiştir. İlki Niş'te açılan bu kurumlar birkaç yıl içinde Anadolu ve Rumeli'de (Ruşçuk, Sofya, Bosna, Yanya, Edirne, Girit, Selanik, İstanbul, Sivas, Konya, Adana, Kastamonu, Kudüs, Şam, Halep ve Beyrut) pek çok yere yaygınlaştırılmıştır (Karatay 2007; Koç 2007). Müslim ve gayri müslim çocuklardan, on üç yaşından büyük olmayan, kimsesiz veya anne ve babasından biri hayatta olduğu halde fakirlik sebebiyle bakılamayan çocuklar bu kurumlara kabul edilmiştir. Burada onlara temel ve

dini eğitim yanında, terzilik, kunduracılık, debbağlık (dericilik), dokumacılık, demircilik, marangozluk, matbaacılık ve çiftçilik gibi dönemin ihtiyaç duyulan mesleklerinde kalfalık düzeyinde eğitim verilmiştir. Öğrencilerin bir meslek öğrenmesine hizmet eden bu kurumlar, aynı zamanda ordunun kundura ve giyim ihtiyacının karşılanmasına da hizmet etmiştir. Buradan mezun olanlara diledikleri taktirde maaş karşılığı ıslahhanede çalışabilme veya para desteği verilerek kendi dükkânlarını açabilme imkanı verilmiştir (Öztürk 1999). 1885'ten itibaren Mektebi Sanayi ismini almaya başlayan bu kurumların sayısı 1903'e geldiğinde 14'e ulaşmış, 1406 yetim çocuğa eğitim vermiştir (Uyanık 2004).

Ayrıca, 1867 yılında ilan edilen Islahhaneler Nizamnamesi'nin 44. Maddesi gereği küçük çocuk suçluları barındırarak ıslahevi görevini üstlenen (Uyanık 2004) bu kurumlar, cezalarını çeken bu çocukların, aynı zamanda yaşıtlarıyla beraber aynı tür eğitimden faydalanmalarını sağlamıştır. Müslüman ve gayri müslim ayırımı yapılmadan bu kuruma kabul edilen çocuklar bu kurum aracılığıyla bir arada yaşama ortamı ve fırsatı bulmuştur. Uygulamalı derslere geçmeden önce kendi dinleri hakkındaki bilgileri kendi din hocalarından alan ve beş yıl boyunca özellikle mesleki derslerde bir arada olan bu çocukların birbirini tanıma, anlama ve bir arada yaşamanın yollarını öğrenme fırsatları oluşturulmuştur (Koç 2007).

Daru's-Şafaka

İstanbul'da Cem'iyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye tarafından, 1873 yılında kurulan Darüşşafaka Müslüman yetim ve öksüzlerin himaye ve eğitimi için açılmış bir diğer okuldur. Sultan Abdülaziz'in yaptığı bağışla, arsası satın alınarak inşa edilen bu kurum, on yaşından büyük olmayan kız ve erkek çocuklarının kayıt edildiği parasız yatılı bir okul olarak hizmet vermiştir (Ayhan vd. 1994) ve halen de faaliyetlerini sürdürmektedir ([www. darüşşafaka.org](http://www.darüşşafaka.org)).

Darulaceze

Darulaceze, 1896 yılında II. Abdülhamid'in emri ve desteğiyle sokaklarda dilenen çocuklarla, sakat erkek ve kadınların dilenmekten kurtarılımları ve güçlerinin yettiği kadar çalıştırılabilmeleri amacıyla kurulmuş bir kurumdur (Yıldırım 1996; Özbek 2002). İçerisinde bir idare binası, dört yaşlı odası, 20 yataklı bir hastane, bir yetimhane, çamaşırhane, hamam gibi hizmet binaları ve el sanatları ile ilgili imalathaneler, fırın ve mabetler (cami, kilise ve havra)

bulunan darülaceze, kimsesiz çocukların sadece barındıkları bir yer değil, aynı zamanda eğitim görerek meslek öğrendikleri bir yer olmuştur. Okula giden çocuklar, ders saatleri dışında bu kurumlarda halıcılık, dokumacılık, terzilik, çorapçılık, kunduracılık, marangozluk, demircilik gibi meslekleri imalathanelerde öğrenme imkânı bulmuşlardır (Ünal 2012).

Daru'l-Hayri Âli

Kimsesiz Müslüman çocuklar için kurulmuş küçük bir ilk mektep olan Darülhayr-ı Âli 1903 yılında II. Abdülhamid'in teşviki ve katkısıyla açılmıştır. Sanayi mekteplerine hazırlık niteliğinde bir yetimhane olarak düşünülen bu kurumda mesleki anlamda kazandırılacak beceriler arasında marangozluk, müretteplik, ciltçilik, döşemecilik, kunduracılık, aşçılık, bahçıvanlık, oymacılık ve telgrafçılık yer almıştır. Ancak bu kurumun ömrü çok uzun olmamıştır. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından 1909 yılında kapatılmıştır (Sakaoğlu 1994; Öztürk 1999; Özbek 1999).

Darüleytamlar

Darüleytamlar (yetimler yurdu), Balkan savaşları ve I. Dünya savaşında kimsesiz kalan çocukları korumak ve onlara bir meslek kazandırmak amacıyla kurulmuştur (Nuhoğlu 1993). Bu savaşlarda yetimlerin sayısındaki hızlı artış ve Balkanlardan anavatana doğru gerçekleşen göç neticesinde, mevcut kurumlar ihtiyaçları karışlamada yetersiz kalmış, bu ihtiyaca binaen 1914'te önce İstanbul'da kurulan Darüleytamlar, farklı vilayetlere yaygınlaşmış ve yaklaşık 16.000 yetime barınma ve eğitim imkânı sağlamıştır (Okur 1986; Özkan 2006).

Himaye-i Etfal Cemiyeti

Himaye-i Etfal Cemiyeti, korunmaya muhtaç çocukların bakımı amacıyla, ilk olarak Kırklareli'nde 1908 yılında kurulmuş olmasına rağmen, onun asıl yapılanması 1917 yılında olmuştur. Cemiyetin ilk önemli faaliyeti, I. Dünya Savaşı nedeniyle, cephede savaşanların çocukları ile kaybedilen topraklardan, Anadolu'ya göç eden ailelerin kimsesiz ve yoksul çocuklarına bakmak üzere İstanbul'da bir çocuk misafirhanesi kurmak olmuştur. 1921'de padişah iradesi ile kamu yararına çalışan resmi bir cemiyet olarak tanınmıştır. 30 Haziran 1921 yılında Ankara Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin kurul-

masının ardından Ankara merkezli olarak faaliyetlerini sürdürmüştür (Ünal 2012; Sarıkaya 2005; 2007). Cemiyet, öncelikle şehit çocuklarını ve kimsesiz kalmış çocukları yaş, tahsil ve kabiliyet derecelerine göre, sanat okullarına, yatılı okullara, çırak olarak iş yerlerine, ticaret ve ziraat okullarına ya da darüleytamlara göndermiştir. Bunların yanı sıra, bazı çocukları, kimi ailelerin yanına geçici evlatlık olarak, bazılarını da asker olmaları üzere askeri okullara yerleştirmiştir (Sarıkaya 2007).

Osmanlı'nın Son Döneminde Kimsesiz ve Korunmaya Muhtaç Çocukların Himayesi ve Eğitimi İçin Kastamonu'da Yürütülen Faaliyetler

Kastamonu'da medreselerin vakfiyeleri ve imaretleri aracılığıyla fakir, yardıma muhtaç, kimsesiz, öksüz veya yetim çocukların ihtiyacının karşılanması ve eğitimleri için uzun yıllar çeşitli yollarla destek olunmuştur. Osmanlı'nın son döneminde ise Kastamonu, kimsesiz ve korunmaya muhtaç çocukların himayesi ve eğitimi ile ilgili, kurumsallaşma sürecinin bir parçası olarak, sorumluluk almış iller arasındadır. Yukarıda sözü edilen kurumlardan bazıları Kastamonu'da açılmış ve uzun yıllar hizmet vermiştir. Kastamonu'da yürütülen vakıf faaliyetlerinin yanına daha sonra açılan ve faaliyette bulunan kurumlar, Kastamonu İslahanesi/Sanayi Mektebi, Kastamonu Darüleytamları, bazı dernek ve cemiyetlerdir.

Kastamonu'da Vakıflar Eliyle Yürütülen Faaliyetler

Yukarıda sırasıyla kısaca bilgi verdiğimiz kimsesiz veya korunmaya muhtaç çocuklara yönelik yürütülmüş faaliyetleri Kastamonu ili örneğinde değerlendirmeye çalıştığımızda karşımıza öncelikle vakıf faaliyetleri çıkar. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Kastamonu, Anadolu Selçuklu Devleti ve Beylikler döneminde fethedildikten kısa bir süre sonra devlet adamlarının destekleriyle, eğitim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmeye başlamıştır. Bunda, açılan eğitim kurumlarının büyük payı vardır. Şehirde açılan ilk eğitim kurumu Atabey (672/1215) medresesidir. Diğer ilk dönem medreseleri, 842/1439 yılından önce Candaroğlu İsfendiyar Bey tarafından kurulan, İsfendiyar Bey Medresesi ile yine aynı beyliğin bir beyi olan, Sultan İsmail Bey tarafından 858/1454 tarihinde külliye içinde yaptırılan, İsmail Bey medresesidir. Aynı zamanda kendisi de büyük bir âlim olan İsmail Bey, yaptığı eğitim faaliyetleri ile Kastamonu'yu bir ilim merkezi haline getirmiştir (Mehmed Behcet 1341). Bu medrese, gelir kaynakları ve sunulan hizmetlerin çeşitliliği

açısından Bursa, Konya ve Edirne gibi, büyük şehirlerdeki medreselerle boy ölçüşebilecek seviyeye ulaşmıştır. İsmail Bey, içinde bir imaretin de bulunduğu kadim İslam kurumlarının bütün teşkilat özelliklerine sahip külliye için Küre, Kastamonu, Devrekâni ve Daday çevresinde geniş mülklere sahip zengin bir vakıf da kurmuştur (Çıfci 1995). Osmanlı döneminde, Kastamonu'da açılan ilk medrese 918/1512 tarihinde, Karamanlı müderris Yakup Efendinin oğlu Nasrullah Kadı tarafından yaptırılan Nasrullah Kadı Medresesidir. 965/1557 tarihinde Hazinesarbaşı Yakup Ağa kendi adıyla anılan külliyenin içinde bir birim olarak Yakup Ağa Medresesini yaptırmış, külliye için Kastamonu ve Trakya çevresinden gelirlere sahip bir vakıf kurmuş, idarî ve malî kaynaklarını düzenleyen bir vakfiye hazırlamıştır (Bay 2012).

Kastamonu'da bulunan İsmail Bey ve Yakub Ağa İmareti ile Sıdkıye medresesi için kurulan vakıfta talebelere yardım şartı konulmuştur (Mehmet Behcet 1341), ayrıca Sıdkıye Medresesi vakfında masraflardan arta kalan vakıf gelirinin talebelere dağıtılması istenmiştir (Çıfci 1995: 264). İhtiyaç sahibi çocuklar bu ve benzeri vakıflar aracılığıyla desteklenmişlerdir (Bay 2012).

Daha önce ifade edildiği gibi, Osmanlı'da Tanzimat öncesinde, diğer sosyal hizmetler yanında, korunmaya muhtaç ve kimsesiz çocukların himaye edilmesi ve eğitilmesi işi vakıflar aracılığıyla yürütülmüştür. Bu vakıflar, çocukların eğer mümkün ise aile yanında korunması ve bakılmasına aracılık etmiştir. Bay'a (2014) göre çocuk korumadaki kurumsallaşmadan önce benimsenen ve uygulanan aile yanına yerleştirme yöntemi, çocuğun fiziki ve ruhi açıdan sağlıklı yetişebilmeleri, ekonomik açıdan desteklenebilmeleri ve salgın hastalıklardan daha kolay korunabilmeleri açısından faydalı bir uygulama olmuştur ve bu nedenle öncelikle bu yöntem teşvik edilmiştir (Kastamonu Jurnal Defteri 1998). Osmanlı döneminde burada sözü edilen evlatlık edinme uygulamasına, Kastamonu'daki hayırseverlerden de örnek bulmak mümkündür (Bay, 2013).

Kastamonu İslahhanesi ve Sanayi Mektebi

Kastamonu İslahhanesi 1869 yılında kurulmuştur (Uyanık 2004). İslahhanelerde uygulanan programda okuma-yazma, dini bilgi ve basit hesaplama dersleri yanında, ağırlıklı olarak mesleki dersler ve o derslere yönelik uygulamalara yer verilmiştir. Öğrencilerin, sabah iki saat öğrenci; günün geriye kalan önemli bir bölümünde ise öğrenci işçi olmaları, dönemin ihtiyaç duyulan alanlarında kalifiye eleman yetiştirme konusundaki ciddiyeti göster-

mektedir. Dericilik, dokumacılık gibi klasik meslekler yanında, matbaacılık, madensel ürünler, buhar makinesi, dokuma tezgâhları ve dikiş makinesi gibi araç gereçlerin üretimi ve tamiri alanında elemanlar bu kurumlarda yetiştirilmiştir. Öte taraftan, Kastamonu'nun da içerisinde yer aldığı pek çok vilayetteki işletilen atölyeler ve buralarda çalışan elemanların sayısı, bu kurumların, buldukları şehrin iktisadî hayatına ve kalkınma çabalarına sağladığı katkıyı görünür kılmaktadır (Koç 2007).

Çocuklara verilen meslekî derslerde, kurumun bulunduğu vilayetin hammadde ve diğer özelliklerinin göz önünde bulundurulması, bu kurumların işlevselliğine de katkı sağlamıştır. Örneğin Adana'daki ıslahhane dokumacılık, Kastamonu'daki ıslahhane ise ahşap ürünlerinde ustalığı ile öne çıkmıştır. Buna rağmen, o dönemin revaçta olan mesleklerinin daha çok teşvik edildiği de görülmektedir. Kastamonu İslahhanesi'nin meslek dersi alan 64 öğrencisinin 25'i terzilik, 23'ü kunduracılık, 7'si marangozluk ve 6 tanesi matbaacılık, 3'ü ise dikiş makinesi tamirine yönlendirilmiştir (Koç 2008). Ayrıca Kastamonu İslahhanesi öğrenci sayısı, verilen harçlık-elbise, atölye ve üretim oranı açısından dönemin en iyi durumdaki ıslahhaneleri arasında yer almıştır. Bu ıslahhaneler gerek buldukları yöreler, gerekse tüm ülkede birer hayır kurumu olarak halk tarafından değer görmüş, devlet tarafından da, resmi kuruluşların ihtiyacının karşılanması için üretimler yaptırılarak desteklenmişlerdir (Koç 2007). Bununla birlikte sık sık hayırsever yardımları kabul eden Kastamonu İslahhanesi, her yıl düzenli olarak vilayet merkezinde açılan panayırda da hisse almıştır (Koç 2008). Ayrıca Kastamonu İslahhanesi'nin, farklı etnik köken ve dinlerden çocukların birbirleriyle daha iyi kaynaşmaları için, programında müzik derslerine yer vermesi açısından ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu da söylenebilir (Koç 2007'den nakille Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1317, Def'a 20).

Bu kurumlar, 1890'dan sonra, mesleki eğitim ve korunmaya muhtaç çocukları himaye görevini, büyük ölçüde Sanayi Mekteplerine ve Darüleytamlara devretmiştir (Uyanık 2004). 1869 yılında kurulan Kastamonu İslahhanesi, 1888 yılında Kastamonu Sanayi Mektebi adını almıştır. Bugün binası ve mesleki eğitim konusunda üstlendiği görev ile hala ayakta duran, şehirde taş mektep olarak da bilinen bu kurum Kastamonu Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi olarak eğitim öğretime devam etmektedir. İslahhane iken terzilik, matbaacılık, kunduracılık ve marangozluk öğretilmiş, Mekteb-i Sanayi olduktan sonra bu mesleklere urgancılık da eklenmiştir. Daha sonra dökümcülük, tesvi-

yecilik, taşçılık, marangozluk, kara ocak demirciliği, piyano imalatçılığı gibi mesleklerin eğitimi de müfredata eklenmiştir (<http://kastamonu.eml.meb.k12.tr>). Özünde yetimhane olma vasfını koruyan sanayi mekteplerinden bazıları o dönem beş veya yedi yıl eğitim verirken, Kastamonu gibi diğer bazı vilayetlerdeki Sanayi Mektepleri'nde üç yıl eğitim verilmiştir (Yıldırım 2014).

Kastamonu Darüleytamları

Balkan savaşları ve I. Dünya Savaşı ile kimsesiz veya korunmaya muhtaç hale düşen şehit çocukları ve göçmen çocukların himaye edilmesi amacıyla ve bu konuda sanayi mekteplerinin yetersiz kalması sebebiyle (Uyanık 2004) dönemin Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey'in teklifi ile 25 Kasım 1914 tarihinde ilk Darüleytam kurulmuştur. Yetimlere yurt olan bu kurumlar yapılan planlama ile hızla başka vilayetlerde de açılmaya başlamıştır. Bunun planlanması, programlarının hazırlanması ve yaygınlaştırılması faaliyetlerinde o zamanın Kastamonu mebusu İsmail Mahir Efendi'nin çok büyük gayreti olmuştur (Çağlar 1973).

Bu yetimlerin korunma işini en ziyâde kendine konu edinen, Araç ilçesi, Boyalı bucağı, Balcı köyünde 1869'da doğmuş bulunan İsmail Mahir Efendi, Mecliste bu meseleye ait sık sık takrirler verdiği için arkadaşları kendisine Ebu't-Tekârîr lakabı vermiştir. Mahir efendinin ciddiyetle hazırladığı ve üzerinde durduğu proje İttihat ve Terakki fırkasınca kabul edilmiştir. Bu projeye ile evlâd-ı şühedâ vergisi adı altında posta, telgraf, tütün ve içkiye bir miktar zam yapılarak, kolay, sağlam ve bol bir gelir temin edilebilmesi, bu para ile yurdun her yerinde, bilhassa şehit çocukları olmak üzere, öksüz ve kimsesiz yavrular yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Buna uygun kanun 3 Nisan 1916'da çıktıktan sonra Darüleytamlar Umum Müdürlüğü kurulmuş ve İsmail Mahir Efendi, teşkilatın başına getirilmiştir (Canan 1991).

Darüleytamların ilk kuruldukları binalar, itilaf devletlerince terk edilen bazı manastır ve okullar olduğundan, depolarında çok malzeme bulunmuş, ilk yıllarda Darüleytamlarda, eğitim malzemesi, eşya vb. konularda sıkıntı yaşanmamıştır. Darüleytam idaresini Genel Müdür İsmail Mahir Efendi ile birlikte üstlenen Kemal Bey (Ergin 1977), ticaretle uğraştığı için istediği eşyaya el koyabilmiş ve Darüleytamlar için kullanılmıştır. Bu kurumlar, savaşın uzaması nedeniyle mali sıkıntı, yiyecek ve eşya temini zorluğu çekmeye başlamıştır (Özkan 2006). Bu sebeplerle bu kurumlar, 2 Nisan 1917 tarihli bir kararla,

Darüleytam Müdürlüğü'nün Maarif Nezaretine bağlanması ile devletin himayesine alınmıştır (Okur 1986).

Darüleytamlar ihtiyaç nedeniyle, vilayet ve müstakil sancaklarda en az birer tane olmak üzere, Darüleytam Müdürlüğü'nün izniyle kurulmuş ve yaygınlaşmıştır (Müezzinoğlu 2012). Kastamonu da darüleytam açılan vilayetler arasındadır. Kastamonu darüleytamları hakkında arşiv belgeleri incelendiğinde, bu kurum ve burada kalan çocuklar hakkında sınırlı da olsa birkaç bilgiye rastlanır. Kastamonu'da Darüleytam'ın açılması için dönemin -servetçe ve sahip olduğu emlaklar ile- zenginlerinden sayılan Yuvanaki Efendi'nin binasının müsait olup olmadığının incelenmesinin istendiği bir belge (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA] 1333:121) bulunmaktadır. Bu belgeden de anlaşıldığı üzere durumun aciliyeti gereği yeni bir bina inşa edilene kadar geçici bir bina arayışına girilmiştir. Geçici bir çözüm denilmesinin sebebi ise, başka bir belgede Kastamonu'da inşa edilecek Darüleytam bina ve ihtiyaçlarıyla ilgili masrafların karşılanması için vilayetin özel bütçesine ek tahsisat verildiğinden bahsedilmesidir (BOA 1334: 23).

Sözü edilen Kastamonu Darüleytam'ı 5 Aralık 1915 tarihinde hizmete açılmıştır. *Koroğlu* (1331a) gazetesindeki "Darüleytam'ın Resm-i Küşadı" başlıklı haberde valinin, askerinin, esnafın katıldığı açılışa; harp içerisinde bile hükümetin az zamanda çok iş başardığını ve kimsesiz çocuklar için müşfik bir ana kucığı mektebini açtığı ifade edilmektedir (İslamoğlu 2011).

Bir diğer arşiv belgesinde, Kastamonu Darüleytamına kayıt edilmesi istenilen iki kardeşten söz edilmektedir. Bu belgede Zağferanbolu Hastahanesi'nde çamaşırcılık yaparken lekeli humma hastalığından dolayı vefat eden Yalakoğlu Mehmed'in oğlu İsmail ile kızı Hamide'nin Kastamonu Darüleytamına yerleştirilmesi istenmektedir (BOA 1334: 1216). Atama ile ilgili bir başka belgede ise Trabzon'dan mülteci olarak gelen muallimlerden Hüsniye Hanım'ın Kastamonu Darüleytam müdür muavini olarak atandığı belirtilmektedir. Diğer arşiv belgeleri ise Kastamonu Darüleytamı'nın mali işleyişi ve gelir kaynakları hakkında fikir vermektedir. Örneğin Darüleytama ait olarak satın alınmış hiçbir şeyin -belgede söz konusu edilen sabundur- hibe edilecek yer bir başka okul dahi olsa hibe edilemeyeceği, kanunun buna izin vermediği (BOA1336:1234), bu kurum için zorla yapıldığı anlaşılan yardımın reddedildiği (BOA 1337:1238), Darüleytam için gerekli erzakın emanet yoluyla satın alınmasına izin verildiği (BOA 1334:1214) söz konusu belgelerden anlaşılmaktadır. Ayrıca Darüleytam için yapılan bağışların yerinde kullanılıp

kullanılmadığı hakkında, örneğin Kastamonu'nun Karasu nahiyesinde bağış yapılan hayvanların Darüleytam namına teslim alınıp alınmadığının tahkiki için bir memurun görevlendirildiği, bu meselenin encümençe araştırılmasının istendiği (BOA 1334:606) görülmektedir. Bu da bu kurumlara yapılan yardımların uygun bir şekilde kullanılıp kullanılmadığı konusunda ne denli titiz davranıldığını göstermektedir.

Darüleytamlar, öncelikle vatan için canını veren şehitlerin çocuklarının himaye edilmesi amacıyla açılmış kurumlardır. Ancak daha sonra Müslim ve gayri müslim bütün kimsesiz çocuklar kabul edilmiştir. 12 yaşından küçük çocukların kabul edildiği (Özkan 2006) bu kurumlar, şehit çocuklarını ve yetimleri terbiye ederek vatana hayırlı birer evlat olarak yetiştirmek, dini, vatani hislerini artırmak yanında her birinin kabiliyeti göz önüne alınarak ülkenin ihtiyaç duyduğu sanayiye uygun mesleki eğitim vermeyi de amaçlamıştır. Darüleytam talebesine mahsus ilmi haber, Osmanlı tezkiresi, darüleytam öğrencileri için tahkikat varakası, sağlık raporu idi (Müezzinoğlu 2012). Kayıt yapılırken yapılan tahkikat yanında, genel olarak öğrencilerin ve ailelerinin mevcut durumları da takip edilmiştir. Dolayısıyla darüleytama kabul edilen çocuklar bazen kimsesizlik, yetimlik, fakirlik gibi şartları taşımadıkları tespit edilir ise kurumdan ihraç edilebilir veya kendi istekleri ile ayrılabilirlerdi.¹ Burada dikkati çeken husus Osmanlı Devleti'nin savaş ve pek çok sıkıntı içinde olduğu bir dönemde dahi darüleytamdaki çocukların, titizlikle kontrol edildiği ve bunun için de bürokratik yapının düzgün bir şekilde çalışmakta olduğudur.

Müezzinoğlu (2012) 'nın araştırmasında yer verdiği belgeye göre, Nisan 1917 tarihi itibarıyla Kastamonu'da iki darüleytam bulunmakta, bu okullarda 300'ü öğrenci, 38'i memur ve hademe olmak üzere 338 kişi bulunmaktadır.

1 Bunun bir örneğini Şafak'ın çalışmasında (2013) yer verdiği yetim çocuklardan biri olan Kastamonu Taşköprülü İbrahim ile verebiliriz: İbrahim 1911 yılında Kastamonu'da dünyaya gelmiştir. Babası, mesleği kunduracılık olan Abdullah Ağa annesi Hatice Hanımdır. Öncelikle Kastamonu Dârüleytamında kayıtlı bir öğrenci iken sonra Kâğıthane Darüleytamına 18 Nisan 1335/18 Nisan 1919'da nakil olduğu anlaşılmaktadır. Kastamonu'dan ana sınıfındayken nakil olan İbrahim'in bir de 12 yaşında ağabeyi vardı ve o da darüleytamda öğrenciydi. Anne babası sağ olduğu halde nadir bir durum olarak kayıt olmuş olan İbrahim'in 1 Ağustos 1919'da Kâğıthane Darüleytamı Müdürlüğüne yazılan yazı ile ihraç talebi edilmişti. Gerekçe ise ailesinin çocuğuna bakmaya gücünün yeter durumda olmasıdır. Mahalle heyetinin bu durumu onaylayan yazısı da eklenince İbrahim'in darüleytamdan ilişiği kesilmiştir.

Temmuz 1917 tarihli bir başka belgede ise Kastamonu Erkek Darüleytamı'nda 13 hademe ve 9 öğretmen, Kastamonu Kız Darüleytamı'nda 13 hademe ve 7 öğretmenin var olduğundan söz edilmektedir.

Darüeytamlar için hazırlanmış geçici talimatnamede (BOA 1335:6) bu kurumlarda eğitim öğretimin nasıl yürütüleceği belirtilmektedir (Müezzinoğlu 2012):

1. Elli ve yüz mevcutlu darüeytamlarda bir ve iki dersaneli mekatib-i iptidaiyeye mahsus program tatbik edilecek ve el işlerine fazla önem verilecektir. (Madde 10)

2. Yaşları yedi ile on üç arasında bulunan çocuklara mevcutlarına göre üç, dört, beş, altı dersaneli mekatib-i iptidaiye programına göre öğretim yapılacaktır. Ayrıca sanat öğretilmeyecek, fakat el işlerine ehemmiyet verilecektir. (Madde 13)

3. On üç yaşını tamamlayan kız ve erkek çocuklar mevcuda göre bir ve iki dersaneli mekatib-i iptidaiyeye mahsus program gereğince sabah ve akşam ikişer ders görecekle, diğer vakitlerde ise kızlar sanatla, erkekler ise ziraat ve sanatla uğraşacaklardır. (Madde 14)

4. İbtidai öğrenimini tamamlayanlar arasında kabiliyetli olanların leyli darulmuallimin ve darulmuallimatlara, daha yetenekli olanların ise leyli sultanilere nakilleri uygun olacaktır.

Müezzinoğlu (2012) çalışmasında söz konusu talimatnamede yer alan öğrencilerin yaş gruplarına uygun vakit çizelgeleri ve ders cetvellerine de yer vermektedir. Bu çizelgelere göre anasınıfları için 6.30-7.30 arası kalkma ve temizlik, 8.30'a kadar kahvaltı, 9.00'dan sonra yarım saat aralar ile yarım saatlik meşguliyet, 2.30'da yemek ve sonrasında 11.00 ile 2.30 arası yemek, dinlenme ve uyku, 5.30'da kahvaltı ve gezinti, saat 6.00'da temizlik, 6.30-7.30 arası yemek ve dinlenme, 7.30'dan sonra uyku zamanı olarak belirlenmiştir.

7-13 yaş çocuklar için hazırlanmış vakit çizelgesine göre, 5-30-7.00 arası kalkma, abdest, namaz, kahvaltı ve temizlik için ayrılmıştır. Saat 11.30'a kadar 50 dakikalık dersler 15'er dakikalık teneffüs araları ile yapılır. 11.30-1.00 arası yemek, namaz ve dinlenme içindir. 3.40'a kadar 6. Ders bitirilir. 3.40-5.00 arası teneffüs, kahvaltı, namaz ve temizlik içindir. 5.00-6.50 arası iki ayrı

mütalaa 10 dakika ara ile yapılır. 6.50-7.15 arası namaz ve dinlenme içindir. 7.15-8.00 arası yemek dinlenme ve namaz içindir. 8.00 ise uyku vaktidir. 13 yaşından büyük yaştaki çocukların vakit çizelgesine göre diğer çocuklarla kal-kış namaz ve dinlenme vakitleri hemen hemen aynı olmakla beraber bu yaş grupları için 9.30-11.30 ve 1.00-3.30 saatleri arasında sanat ve ziraat dersleri için zaman ayırılmaktadır. Bu saatler dışında 6.50'de dördüncü ders biter ve mütalaa için 7.15-8.15 arası ayrılır. 8.15-9.00 arası yemek, namaz ve teneffüs içindir. 9.00'dan sonrası uyku saatidir.

13 yaş üzeri çocuklara ait ders dağıtım cetvelinde yer alan dersler şunlardır: Elifba ve Kıraat, Eczayı Şerife, Kıraat, Ezber ve İmla, Sarf, Nahiv ve Tahrir, Kur'an-ı Kerim, Malumat-ı Diniye, Musahebat-ı Ahlakiye, Yazı, Tarih, Coğrafya, Hesap, Hendese, Eşya Dersleri, Resim, Sanayi ve Ziraata Ait Dersler, El İşleri, Musiki, Terbiye-i Bedeniye. Darüleytam talebelerinin mesleğe yönlendirilmelerinde hatalı kararlar alınmaması için talebelerin istidat ve kabiliyet, hisleri, zekâ, dikkat, düşünme, karar verme gücü, ezber kabiliyeti, hayal gücü, irade, girişimcilik, sebat ve bunun gibi her türlü özelliklerinin sürekli gözlemlenip incelenmesi ve bununla ilgili her öğrenci için notlar tutulması gerektiği üzerinde durulmuştur (BOA 1335:7).

Kız çocukları daha çok dikiş, nakış, örgü, ev idaresi, aşçılık, çamaşırcılık gibi dersler görmüş, erkekler marangozluk, ciltçilik, hakkaklık, oyuncakçılık gibi daha teknik mesleki derslere yoğunlaşmışlardır. Bazı darüleytamlarda piyano ve müzik dersleri de (Şafak 2013) olmakla beraber, bu kurumlar da dönemin savaş ortamının bir yansıması olarak ve gençlerin orduya hazır hale gelmeleri için beden eğitimi derslerine önem verilmiş ve silah talimi de yaptırılmıştır (BOA 1333:121). Ayrıca Avrupa'da eğitim görme imkânından Darüleytam öğrencileri de yararlanmış, özellikle bu öğrenciler sanayide, madencilikte ve ziraatta uzmanlaşmaları için Almanya'ya gönderilmiştir (Müez-zinoğlu 2012).

Darüleytamda çocukların yeme içmelerine ve mevcut dönemin imkânları da zorlanarak sağlıklı beslenmelerine dikkat edilmiştir. Her çocuğun sahip olduğu sağlık karnesine, geçirdiği hastalıklar ve aşıları kaydedilmiştir (Şafak 2013).

Ancak, savaşın ağır şartlarında ekonomik açıdan bu kurumların ihtiyaçları pek çok yerde karşılanamaz hale gelmiş, hatta gıdasızlıktan ötürü talebe firarlarının olduğu ve yeteri kadar iyi beslenemedikleri için talebelerin güç kaybettikleri ve hastalıklara karşı dirençlerinin zayıfladığından söz edilmekte-

dir. Bu gibi sebeplerle darüleytamlar yavaş yavaş tasfiye edilmiş, öğrencilerin bir kısmı ailelerine ve akrabalarına teslim edilmiş, bir kısmı ise İstanbul'daki Darüleytam'da toplanmıştır (Müezzinoğlu 2012). İstanbul'da, I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesinin ardından İtilaf devletleriyle birlikte İstanbul'a gelen gayri müslimler, daha önce savaş sürecinde karşı cephede oldukları için terk etmek zorunda oldukları ve Darüleytam olarak kullanılan binaları geri alınca, Darüleytamlar çok zor durumda kalmıştır. Darüleytam öğrencileri, çeşitli saraylara yerleştirilmiştir. Daha sonra, İstanbul'daki yetim çocukların da tasfiyesinden sonra kalanlar, Şehir Yatı Mektebine devredilse de bu kurum 1918 yılında kapatılmıştır. Anadolu'daki Darüleytamlar ise TBMM Hükümeti himayesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ankara Hükümeti, 5 Kânunuevvel 1338 (1922) tarihinde yayınladığı Darüleytamlar Talimatnamesi ile bu kurumların varlığını sürdürmesini sağlamıştır. Yine şehit, muhacir, mülteci ve yoksulların evlatlarının barınma mekânı olan bu kurumlar, 1924 Tevhid-i Tedrisat kanunu ile Maarif Vekaleti'ne bağlanmış ve varlıklarını değişik adlarla sürdürmüşlerdir (Özkan 2006).

Kastamonu'da Faaliyette Bulunan Dernek ve Cemiyetler

Kastamonu'da sözü edilen kurumlar dışında, yetimleri himaye amacıyla hizmet eden dernek ve cemiyetlerden de söz edilebilir. Bu sosyal yardım kuruluşlarından ilki, Himâye-i Fukara Encümeni Cemiyeti'dir. İttihad ve Terakki milletvekili İsmail Mahir Bey'in yardım ve desteğiyle, 1912 (Köroğlu 1328a) yılında kurulmuştur. Cemiyet hemen yardım toplama çalışmalarına başlamış ve çarşıda cemiyet yararına gezdirilen kutulardan kısa sürede 898 kuruş 15 para gelir elde edilmiştir. Cemiyetin kurucu üyesi İsmail Mahir Bey tarafından 216 kuruş bağışlandığı gibi, ahali tarafından cemiyete doğrudan yardımlar da olmuştur. Cemiyet mensupları tarafından aynı zamanda gelir sağlamak için bir belediye piyngosu da organize edilmiştir (Köroğlu 1328b). Kastamonu'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti, şehirdeki asker ailelerine dağıtılmak üzere, derneğe sekiz yüz kuruş yardım vermiştir. Yardımda bulunan ailelerin isimleri gazetede belirtilmiştir. (Köroğlu 1328c).

Yoksul aileleri ve çocukları, koruyup gözetmek ve okul çağında olanlara gerekli olan kitap, defter gibi araçları temin etmek amacıyla, 1915 Nisan ayı içerisinde, Kastamonu'da Fukaraperver Cemiyeti teşkil edilmiştir (Köroğlu 1331b). Fakat yardım amaçlı bir piyango çekilişi düzenlemekten başka çok

fazla bir faaliyet imkânı bulamamış ve kapanmış olmasında dönemin şartlarının zorluğu etkili olsa gerektir (İslamoğlu 2011).

Kastamonu I. Dünya ve İstiklâl Harbi'nde en fazla şehit veren illerimizdendir. Dönemin kaynakları incelendiğinde Kastamonu'da 12 bin, Taşköprü'de 9 bin, Daday'da 8 bin, Araç'ta 7 bin kişi, cephede şehit düşmüştür (Peker 1955). Bu şehitlerin geride bıraktıkları yetimlerin korunmaları ve ihtiyaçlarının giderilmesi için ülke genelinde şubeler (Sarıkaya 2007) açan Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin bir şubesi de, 19 Şubat 1922 tarihinde Kastamonu'da açılmıştır (Açıksöz 1338). İlk faaliyetleri arasında kimsesiz çocukları sünnet ettirmek olan şube genel olarak yardım faaliyetlerini organize etmiştir. Kastamonu'da bir yetimhane açmak girişimleri olmuştur. Fakat Milli Mücadeleden çıkmış ülkedeki maddi imkânsızlıklar yüzünden maddi destek bulunamadığından dolayı başarısız olmuştur (İslamoğlu 2011).

SONUÇ

Bir çocuk için aile, sevgiyle kuşatan sıcacık bir yuva, korkularından ve kaygılarından emin olup sığınabileceği korunaklı bir kale, şifa veren bir hastane, sırtını dayayıp güvenebileceği bir duvar gibidir. Kendisini ait hissettiği ve değerli hissettiren ebeveynlerinden mahrum kalmış, kimsesiz, öksüz, yetim veya korunmaya muhtaç çocukların hayata tutunup sağlıklı ve mutlu birer yetişkin olabilecek şekilde büyüyebilmeleri için desteğe ihtiyaçları vardır. Savaş, açlık, sefalet, fakirlik, göç gibi hayat şartlarına insanları zorlayan büyüklerin dünyasında, korunmaya, bakılmaya muhtaç ve savunmasız olan çocukların içinde buldukları kötü şartlardan en az zararlı çıkabilmeleri, hayatta kalabilmeleri, temel ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri, iyi bir eğitim alıp meslek sahibi olabilmelerini sağlayacak olan da yine büyükler, yetişkinlerdir. Ailesiz kalmış veya ailesi olsa bile onların himayesinden mahrum çocukların himaye edilip yetiştirilmesi o çocuğun yaşadığı toplumun ve devletin sorumluluğundadır.

Osmanlı toplumunda ve devlet tecrübesinde son derece önem verilen bu sorumluluk, uzun bir süre vakıflar ve yerel mesleki loncalar aracılığıyla yerine getirilmiştir. Fakat Osmanlı'nın son döneminde oluşan şartlar karşısında bu yöntemler yetersiz kalınca bu sorumluluk, kurumsallaşma yoluna gidilerek İslahane, Sanayi Mektepleri, Darüşşafaka, Darülaceze, Darüleytamlar ve Himaye-i Etfal Cemiyeti gibi kurumlar aracılığıyla yerine getirilmeye çalışılmıştır. Olağanüstü savaş şartlarında ve büyük bir göç dalgası karşısında

mümkün olduğunca şehit çocukları, kimsesiz ve korunmaya muhtaç çocuklar müslim-gayrimüslim ayırımı yapılmaksızın himaye edilmiş, sadece hayatta kalmaları için değil iyi bir eğitim alarak meslek kazanmaları için de çalışılmıştır. Sadece İstanbul'da değil tüm Anadolu'da bu gayret yaygınlaştırılmış, halk ve devlet tarafından desteklenmiştir. Bir eğitim ve irfan merkezi olan Kastamonu da, bu gayrette üzerine düşeni her zaman yerine getirmeye çalışmış, büyük vilayetlerden biri olmuştur. Kastamonu'da kurulmuş vakıflar aracılığıyla kimsesiz ve muhtaç çocuklar desteklenmiş, eğer himaye edecek bir aileye emanet edilmişse, bu aileler desteklenmiştir. Daha sonraları da kimsesiz öksüz veya yetimler, korunmaya muhtaç çocuklar, Kastamonu İslahhanesinde ve Kastamonu Darüleytamı'nda himaye edilmiş, bu çocuklara, dönemin mesleki ihtiyaçları da gözetilerek mesleki eğitim verilmeye çalışılmıştır.

Korunmaya muhtaç veya kimsesiz çocukları himaye ve onların eğitimi ile ilgili betimlenmeye çalışılan Osmanlı'nın son dönemindeki faaliyetler bize şu hususları göstermektedir:

1. Mevcut savaş şartları ve ekonomik sıkıntılara rağmen Osmanlı Devleti sahip olduğu imkânları bu çocuklar için seferber etmeye çalışmıştır.
2. Çocukların hak ve hukuklarının gözetilmesine özen gösterilmiştir.
3. Yetimler için toplanılan yardımlar bir emanet olarak görülmüş, yalnızca onlar için kullanılmasına dikkat edilmiş, bu konuyla ilgili denetimler yürütülmüştür.
4. Bu çocukların kurumlara kabul edilişi ve daha sonraki süreçlerde kurumda kalışları ilgili takipleri dikkatle sürdürülmüştür.
5. Tüm savaş şartlarına rağmen Osmanlı bürokrasisi yetimleri himaye eden bu kurumlara yapılan yardımların yerine ulaşip ulaşmadığı, iç işleminde talimatnamelere uyulup uyulmadığı gibi konularda denetimlerini ve buralarda kalan çocukların mevcut durumlarının tahkikini sürdürmüş, ihtiyaç durumlarına göre gerçekten himayeye ihtiyacı olmayanların başkalarına imkân sağlanabilmesi için kurumdan ihracı gibi kararlar almıştır.
6. Kimsesiz veya korunmaya muhtaç çocukların toplumsal hayata intibakı ve hazırlanmaları için mesleki eğitime önem verilmiştir.

Günümüzde insanlara refah, sağlık, iyi hayat şartları dağıtacağını vadeden modernizmin vaatlerinin gerçekçi olmadığına yakinen şahit olmaktayız.

Osmanlı Devleti'nin tarihi mirasını taşıyan Türkiye, tıpkı geçmişte olduğu gibi bugün de bölgesinde, savaştan kaçarak Anadolu'ya sığınan aileleri, yaşlı, dul ve yetimleri himaye görevini üstlenmiş ve bu görevi yürütmeye çalışmaktadır. Bu çalışmada yer verilen Osmanlı'nın son dönemlerinde ve özellikle Kastamonu örneğinde betimlenmeye çalışılan durum göstermektedir ki, o dönemde çocukları himaye yöntem ve çalışmalarından bazıları bugün dahi uygulanabilir ve acil sorunların çözümüne katkı sağlayabilir niteliktedir.

Öncelikle bu ülkenin vatandaşı veya mülteci olsun, çocukların mümkün ise ailelerinin yanında kalmasının sağlanması, yaşanabilecek başka sorunlara engel olabilecek önleyici bir tedbirdir. Bu tedbir Osmanlı'da uzun süre vakıflar aracılığıyla ailelerin maddi açıdan desteklenmesi yoluyla alınmıştır. Ayrıca yine vakıflar aracılığıyla çocukların eğitim almaları için sağlanan burslar da önemli bir destek olmuştur. Bugün de vakıf ve derneklerin bu yönde faaliyetlerini artırıp bu konuda devlete yardım eden bir destek güç oluşturmaları önemlidir.

İkinci olarak günümüzde ülkedeki kimsesiz ve korunmaya muhtaç çocukların devletin himayesinde mümkün olduğunca yuva sıcaklığı sağlanmaya çalışılarak, temel ve ortaöğretime devamlarının sağlanması, akademik veya mesleki eğitimi tercih edip diledikleri şekilde eğitim hayatlarını sürdürmelerinin sağlandığı, hatta yükseköğretim için de burs desteklerine sahip oldukları bilinmektedir. Ancak ülkemizde yaşayan mülteci çocukların dil engelini aşabilmeleri ve mevcut eğitim öğretime uyum sağlayabilmeleri için çok daha fazla gayret ve çalışmaya ihtiyaç vardır. Bu çocukların hem çocukların kendi dillerini hem de Türkçeyi iyi derecede bilen öğretmenlerin desteğine ve eğitimine ihtiyaçları vardır. Küçük yaştaki çocukların uyum sorunlarının aşılması daha kolay bir şekilde mümkün iken ileri yaşlarda olan, neredeyse okul çağını aşmış gençlerin uyumu ve hayatlarını kazanmaları için başkaca tedbirlerle ihtiyaç vardır. Yukarıda belirtilen Osmanlı'nın İslahhane ve Darüleytam modelinde olduğu gibi mesleki yeterlilik kazandırma hedefinin bu çocuklar ve gençler hatta dul kadınlar ve mesleğe ihtiyacı olan tüm yetişkinler için genişletilerek gözetilmesi pratik bir çözüm olabilir. Mültecilere yönelik mesleki okulların açılması veya zaten mevcut olan meslek- ve çıraklık okullarının bu çocuklara gençlere yönelik olarak da hizmet vermesi, hem onların kısa zamanda uyum sağlayarak kendi hayatlarını kazanmalarına yardım edebilir, hem de ülke ekonomisi için de gerekli olan ara elemanların yetişmesine katkı sağlayabilir.

Kaynaklar

- AÇIKSÖZ (1338). 19 Şubat 1338, Nr. 416, s.1.
- AYHAN, Halis, Hakkı Maviş (1994) Darüşşafaka. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt:9.
- AKOL, Osman Korkut (1950). Kimsesiz Çocuklar. Ankara.
- BAY, Abdullah (2013). Çocuklar, Hayırseverlik ve Hukuk: Hayırsever Osmanlılar ve Oğullukları. Kebikeç. 35.
- BAY, Abdullah (2014). Osmanlı Toplumunda Evlatlıklar ve Hukuki Durumları. Turkish Studies. Cit:9/4. http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1014276330_09BayAbdullah-trh-149-163.pdf adresinden 1 Mart 2016 tarihinde edinilmiştir.
- BAY, Abdullah (2012). Modernleşme Dönemi Osmanlı Taşra Medreseleri: Kastamonu Medreseleri ve Taşrada Medrese Hayatı. Karadeniz Araştırmaları. Sayı:33.
- BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ [BOA]. Maarif Nezareti Mektubi Kalemi. 121/47. 1333.Za.24/3.10.1915.
- BOA. Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti. 23/3. 1334.M.05/13.11.1915).
- BOA. Maarif Nezareti Mektubi Kalemi. 1216/31. 1334.B.22/ 25.5.1916.
- BOA. Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti. 142/66. 1335.M.24/ 20.11.1916.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubi Kalemi. 1234/100. 1336. L.11/20.7.1918.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubi Kalemi. 1238/45. 1337.Ş.04/5.5.1919.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubi Kalemi. 1214/9. 1334.R.7/ 12.2.1916.
- BOA. Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi. 606/5. 1334.Ra.14/20.01.1916.
- BOA. Maarif Nezareti Darüleytam Dosyaları. 6/110.1335. Za.6/24.08.1917.
- BOA. Maarif Nezareti Darüleytam Dosyaları. 7/29. 1335.Ş.12/03.06.1917.
- BOA. Maarif Nezareti Darüleytam Dosyaları. 6/110.1335.Za.6/24.08.1917.
- BOA. Maarif Nezareti Darüleytam Dosyaları. 7/53. 1335.L.5/25.07.1917.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubi Kalemi. 121/63, 1333.Z.2/11.10.1915.
- MEHMED BEHCET (1341). Kastamonu Âsarlı Kadîmesi, İstanbul: Matbaa'î Âmire.
- CANAN, İbrahim (1991). Vakıfların Çocukların Korunmasına Yönelik Fonksiyonel Yapıları. Aile ve Toplum. Yıl:1. Sayı:2.
- ÇAĞLAR, Doğan (1973). Türkiye'de Korunmaya Muhtaç Çocuklar ve Eğitimlerine Genel Bir Bakış. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi. Cilt:6. Sayı:1.
- ÇANLI, Mehmet (2002). Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926). Türkler Ansiklopedisi. Yeni Türkiye Yayınları. Cilt: 14. Ankara.

156 • OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE KİMSESİZ VE KORUNMAYA MUHTAÇ ÇOCUKLARIN EĞİTİMİ VE TOPLUMA KAZANDIRILMASI: KASTAMONU ÖRNEĞİ

- ÇİFCİ F. (1995). Kastamonu Camileri, Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Kastamonu Şubesi Yayınları.
- ERGİN, Osman Nuri (1977). Türkiye Maarif Tarihi Cilt:3-4. Eser Matbaası. İstanbul.
- GÜVERCİN, Cemal Hüseyin (2004). Sosyal Güvenlik Kavramı ve Türkiye’de Sosyal Güvenliğin Tarihçesi. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası. Cilt:57. Sayı: 2.
- IŞIK, Hayriye (2009). Bir Kamu Hizmeti Olarak Vakıfların Osmanlı Toplum Yaşamındaki Rolü. Akademik Bakış. Sayı:16. <http://www.akademikbakis.org/eskisite/16/1vakif.pdf> adresinden 10 Mart 2016 tarihinde edinilmiştir.
- İSLAMOĞLU, Sema (2011). Osmanlı’dan Cumhuriyete Osmanlı Basınında Sivil Toplum Kuruluşları. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya.
- KARATAY, Abdullah (2007). Cumhuriyet Dönemi Korunmaya Muhtaç Çocuklara İlişkin Politikanın Oluşumu. Marmara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul.
- KASTAMONU JURNAL DEFTERİ (1252-1253/1836-1837) (1998). Haz. Abdülkerim Abdulkadrioğlu, İ.Hakkı Aksoyak, Necip Fazıl Duru. Ankara 1998.
- KOÇ, Bekir (2007). Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 6(2). http://www3.gantep.edu.tr/sosyal_bilimleri_enstitusu/Sosyal%20Bilimler%20Dergisi/Cilt%20Listesi/2007/C6Sayi%202/PDF/SBD2007-018-4.pdf adresinden 10 Şubat 2016 tarihinde edinilmiştir.
- KOÇ, Bekir (2008). Osmanlı Devleti’nde Kimsesiz ve suçlu Çocukların Korunması amacıyla açılan İslahhanelere İlişkin Bir Araştırma. Ankara. http://uvt.ulakbim.gov.tr/uvt/index.php?cwid=3&vtadi=TPRJ%2CTTAR%2CTTIP%2CTM UH%2CTSOS%2CTHUK&c=google&s_f=_5&detailed=1&keyword=101066 adresinden 15 Şubat 2016 tarihinde edinilmiştir.
- KOÇ, Bekir (2006). İslahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi. Sayı: 20 <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1335/15459.pdf> adresinden 2 Şubat 2016 tarihinde edinilmiştir.
- KÖROĞLU (1331a). “Darüleytam’ın Resm-i Küşadı”. 10 Kânun-ı evvel 1331.
- KÖROĞLU (1331b). 22 Teşrîn-i evvel 1331, Nr. 334.
- KÖROĞLU (1328a). 22 Mart 1328, Nr. 157, s.4.
- KÖROĞLU (1328b). 2 Mayıs 1328, Nr. 163, s.2.
- KÖROĞLU (1328c). 4 Temmuz 1328, Nr. 172, s.4.
- MÜEZZİNOĞLU, Ersin (2012). I. Dünya Savaşı Esnasında Yetim ve Öksüz Çocukların Himayesi ve eğitimi: Darüleytamlar. History Studies. Cilt: 4. Sayı:1. <http://www.historystudies.net/dergi/tar201512e5c2b.pdf> adresinden 10 Şubat 2016 tarihinde edinilmiştir.

- NUHOĞLU, Hidayet Y. (1993). Darüleytam. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt: 8. İstanbul.
- OKUR, Yasemin (1986). Darüleytamlar. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Samsun.
- ORTAYLI, İlber (2006). Osmanlı Toplumunda Aile. Pan. İstanbul.
- ÖZBEK, Nadir (2002). Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet. Toplum ve Bilim. Sayı:92.
- ÖZBEK, Nadir (1999). II. Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar Darülhayr-i Âli. Tarih ve Toplum. Sayı:82.
- ÖZCAN, Tahsin (2006). Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Sayı: 14.
- ÖZKAN, Salih (2006). Türkiye'de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytamı. Türkiyat Araştırmaları Dergisi. Sayı: 19.
- ÖZTÜRK, Nazif (1991). Aile Vakıfları. Türk Aile Ansiklopedisi. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu. Cilt: 3. Ankara.
- ÖZTÜRK, Nazif (1993). Vakıflar Eliyle Aileye Götürülen Hizmetler. Aile ve Toplum. Sayı: 3. Cilt:1. Yıl. 3.
- ÖZTÜRK, Nazif (1984). Hayri ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar. Vakıf Haftası Dergisi. Sayı:1.
- ÖZTÜRK, Nazif (1993). Tarihte ve Bugün Vakıflar Eliyle Aileye Götürülen Hizmetler. Aile ve Toplum. Sayı: 3. Yıl:3.cilt:1.
- ÖZTÜRK, Cemil (1999). İslahane. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt. 19. S. 190-191.
- ÖZTÜRK, Cemil (1999). Osmanlı'da Bir Mesleki Eğitim ve Çocuk Esirgeme Kurumu: Darülhayr-i Âli, Milli Eğitim. Sayı: 143.
- PEKER, Nurettin (1955). 1918–1923 İstiklal Savaşının Vesika ve Resimleri, İnönü, Sakarya, Dumlupınar Zaferlerini Sağlayan İnebolu ve Kastamonu Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı Hatıraları. İstanbul.
- SAKAOĞLU, Necdet (19994). Darülhayr-i Âli. İstanbul Ansiklopedisi. Cilt: 2. İstanbul.
- SALİM, Muammer (2011). Geçmişten Günümüze Türkiye'de Çocuk Koruma Politikaları ve Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış yüksek Lisans Tezi. Isparta.
- SARIKAYA, Makbule (2007). Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bir Sosyal Hizmet Kurumu: Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti. Atatürk Üniversitesi Türkiyat aAraştırmaları Dergisi. Sayı: 34. Erzurum.
- ŞAFAK, Nurdan (2013). Dârüleytamda Çocuk Olmak: On Çocuk On Portre. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi. Sayı:2. <http://oaji.net/articles/2015/1621-1423487178.pdf> adresinden 6 Şubat 2016 tarihinde edinilmiştir.

158 • OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE KİMSESİZ VE KORUNMAYA MUHTAÇ ÇOCUKLARIN EĞİTİMİ VE TOPLUMA KAZANDIRILMASI: KASTAMONU ÖRNEĞİ

- UYANIK, Ercan (2004). Bir Osmanlı Sosyal Kalkınma Projesi Olarak Islahhaneler. Çağdaş Yerel Yönetimler. Cilt: 13. Sayı: 4.
- ÜNAL, Vehbi (2012). Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Korunmaya Muhtaç Çocuklar İçin Kurulan Sosyal Hizmet Kuruluşları. CÜ Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt. 36. Sayı: 2.
- YAZICI, Nesimi (2007). Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bir Değerlendirme. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Sayı: I.
- YILDIRIM, Mehmet Ali (2014). Abdülhamid Devrinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimi: Vilayet Sanayi Mektepleri. Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu. Selanik 20-21 Şubat 2014. Bildiriler. Cilt:II. TTK. Ankara. https://www.academia.edu/9403716/_Abdulhamid_Devrinde_Mesleki-Teknik_E%C4%9Fitimin_Geli%C5%9Fimi_Vilayet_Sanayi_Mektepleri_Sultan_II._Abdulhamid_Sempozyumu_Selanik_20-21_%C5%9Eubat_2014_Bildiriler_C. II_TTK_Ankara_2014_s.217-234 adresinden 1 Mart 2016 tarihinde edinilmiştir.
- YILDIRIM, Nurşen (2996). İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi. Darülaceze Vakfı. İstanbul.